

WÉBER ANTAL

A bor mint ihlet és metafora

E téma, mondhatnók, gazdag és kimeríthetetlen. A jeles ital s a fogyasztását követő mámor élménye köztudomásúlag már az Ószövegségben előbukkan, s azóta e kettős élmény megszakítatlan folyamatként húzódik végig a kultúrtörténet minden szakaszán. Érdekes módon elsősorban pozitív élmény formájában. Az irodalom, képletesen szólva, inkább iszik bort, s csak ritkán vetemedik arra, hogy vizet prédikáljon. Ám ebben a jelenségben egy sajátos, az emberi élet főbb eseményeivel kapcsolatos transzformáció megy végbe. A borivás kitüntetett alkalommá válik, s az a lelkiállapot lép előtérbe, melyben az alkalom reflexiói, az emberi helyzetből adódó gondolati élmények alakulnak költői tárggyá. A mámort előidéző ital tehát nem annyira oka, mint inkább ürügye a szólásnak, igaz, hogy derekas ürügy.

Ez az évezredes ihletforrás tudós rendszerező igénnyel bukkan fel a poétikai összefoglalásokban, főképp a dalok kategóriájában. Idézzük csak fel az 1926-ban megjelent Ványi-féle magyar irodalmi lexikon szabatos meghatározását: „A dal, aszerint, hogy költőjét milyen hatás ihlette, lehet: vallásos, hazafias, szerelmi vagy bor-dal.” Már a felsorolásra is érdemes odafigyelni. Ha napjaink nehézsúlyú irodalomtudományának filozófiai szóhasználatát követnénk, akkor ahhoz az értéktani, axiológiai következtetéshez juthatnánk el, miszerint a borivás, mint ihlető a pozitív értékek sorában az előkelő negyedik helyet foglalja el, mégpedig nem is annyira alárendelten mint inkább az első három mellé rendelve a kifejezetten emelkedett, sőt patetizált értéktartományok egyikében.

Ami a borivást, hangsúlyozom: mint alkalmat, ilyen előkelő helyre emeli a poétikában, annak oka a társadalmi együttélést szabályozó tradíciókban rejlik. Az idők elejétől kezdve van egy hajlam a társadalmi szerveződésben arra, hogy a kisebb-nagyobb, szűkebb vagy tágabb körű, valamiféle ünnepélyes, de mindenképpen kitüntetett esemény rituális tartalmat kapjon. Ettől már csak egy lépés a szimbólumképződés mozzanata. Szinte felesleges emlékeztetnem arra, hogy a bor vallásos szertartásokban is helyet kap, a vér, azaz élet jelképeként. E körülményekhez bizonytalán hozzájárultak a bor erősítő, felfrissítő hatásához kapcsolódó képzetek. Ezt a feltételezést korunk reáltudománya köztudomásúlag szkeptikusan fogadja, s mint medicinát csak kivételesen javallja. Ám a hagyományt az ilyenfajta meggondolások felette ritkán zavarják meg.

Már csak azért sem, mert már a dionüoszsi kultúrában is mélyen bennegyökerezik. Itt találjuk meg azt az ősforrást is, melyből a bordal mint poétikai műforma, ahogy ma mondanók, legitimitását merítette. Az úgynevezett szkólion-dalokra gondolok, melyeket, mint ismeretes, többnyire szimpozionok alkalmából énekeltek, mégpedig rögtönzésszerűen. Miként megfelelő tudós könyvekben olvashatjuk, ez úgy történt, hogy akit a sort elkezdte mirtuszgallyat vett a kezébe, melyet aztán annak adott által, aki utódjának (mármint az éneklésben soron következő utódjának) kiszemelt. Egyfajta társasjáték volt ez, bizonytalán a hangulat tetőfokán. Aki netalán komolyabban foglalkozna e témával, annak ajánlhatnám azt a tudós szakmunkát, melyet egy Ilgen nevű német filológus írt a tizenharmadik század végén. A mű Jénában látott

napvilágot 1798-ban, s a latin nyelvű tudományosság szellemében a következő címet viseli: *Scolia, sive carmina convivalia Graecorum*.

E ponton is érdemes kissé elidőzni. A szinpozion szó arra a tényre utal, hogy a lakomának, ami eredeti jelentése, nagyon is fontos, a merő társas együttléten és időtöltésen túlmutató attribútumai vannak. Eleinte viszonylag ritkán alkalmazták átvitt értelemben, mára viszont olyannyira elterjedt, hogy akár hazánkban is több esik meg belőle naponként. A szellemi lakoma tehát, Pláton nyomán, mindennapos, bár sok esetben alkoholmentes eseménnyé vált. E fogalom mögött a társas együttlétnek, a kellemes időtöltésnek az az elterjedt tulajdonsága áll, miszerint az ilyen alkalmak oldott légkörében, a szeszélyesen felbukkanó beszédtemák között már az idők elején szóba jöttek közérdekű, netán fontos dolgok, a szellem tartományának izgató kérdései, melyeknek latolgatására éppen ilyenkor nyílt a legjobb, adott esetben a legkedvezőbb lehetőség.

A bor élvezete, mondhatnók hogy élvezetének kultúrája a művelődéstörténet tanúsága szerint általában együtt járt bizonyos szellemi igények megnyilvánulásával is. Ha azt mondjuk, hogy „általában”, akkor ez a kifejezés egyúttal feljogosít bennünket arra, hogy nagyot ugorjunk az időben, az antikvitástól egyelőre, nem végképp, elbúcsúzva. Hiszen a görögök és rómaiak korától kezdve nemcsak a kultúra, a szellemi kultúra, hanem a vitikultúra, a szőlő- és bortermeles is folyamatos. A későbbi korokra vonatkozóan megint csak érdemes felidézni egy kiváló lexikon ideillő felvilágosítását, melynek értelmében a bordal „...olyan dal, melynek hangulatát a bormámor adja, borterme országokban fejlődött ki, s rendszeren ivás közben éneklik; társas jelleménél fogva szívesen olvaszt magába általános reflexiókat, szerelmi, baráti, hazafias érzést, melyeket a bor élesztő tüze s a vidám társaság fokoz, gondolatmenete csapongó és szeszélyes, a lelkesülés magasabb fokán ditirambbá válik.” (Pallas nagy lexikona, Békalencse-burgonyavész, 1893.)

Vegyük sorra a premisszákat. Az a körülmény, hogy a bordal a borterme országokban fejlődött ki, kézenfekvő. Előadásának társas jellege természetes adottság, s immáron hagyománynak számít. Érdekes a tematikai felsorolás is, hiszen újból a baráti, szerelmi, hazafias motívumokkal találjuk magunkat szemben. Az a megállapítás viszont, miszerint a bordal a lelkesülés magasabb fokán ditirambbá válik, arra utal, hogy a bor fogyasztásának mennyiségi emelkedése, s hatásának fokozódása poétikai következménnyel jár. Feltételezhetnénk ennek alapján, hogy például a rapszódia a szellem önmagán belüli emelkedettségének állapotából jön létre, míg a ditirambus mögött a mámor más válfaja rejtőzik. Lehetséges, hogy ezt a megkülönböztetést az alkalmazott esztétika művelői vitatnák.

Aligha vitatható viszont, hogy a bordalok eddig emlegetett típusai inkább abba a kategóriába tartoznak, ahol az íratlan költészet alkotásait szoktuk elhelyezni, tehát a népdalszerű költészetbe sorolhatók. Ha az ősi lakomákon elő is fordulhattak helyben születő rögtönzések, később bizonytalán kész dalokat énekeltek. Ezeket viszont aligha lehetséges borközi állapotban megalkotni. A műfaji fejlődés során azután a bordal mint műforma elválik az íratlan költészet illetően hagyományától, olyannyira, hogy ezeket — a költészet alkotásának és befogadásának mindinkább általános szabályai szerint — a borital fogyasztásának alkalmához nem kötik tényszerű körülmények, s dallam híján nem is éneklik őket, az olvasás és esetleg az előadóművészet révén jut el a befogadó közönséghez.

Az alkalom ténye és emléke viszont, immár mint tisztán irodalmi ihletés, továbbra is meghatározza e dalforma műfaji jegyeit. Ebben a szférában azonban már nem a közvetlen hangulati elem dominál, valóságos lakomára nincs szükség hozzá, megalkotásának aktusa az irodalmi kompozíció szokványos munkamenete. Az uralkodó elem a stilizáció, tehát az a klasszikus hagyományból öröklődött situáció, amely e típusban kanonizált stíuselemként

minősíthető. Így természetesnek mondható, hogy Kazinczy például Bor mellett c. költeményében nem a borital fogyasztásának nemesi gesztusát idézi fel, hanem a klasszicista stílus tógáját ölti magára, anakreóni hangütést alkalmaz, a maga reális világát áthangolja klasszicizáló ideálvilágának követelményei szerint:

*„Lányka jer, mártsd rózsádat
Kelyhem édes nedvibe,
Fonjad azt s mell-pántlikádat
Hajam barna fűrtibe.”*

Ez a barna fűrtű, s kimondatlanul is redőzött antik öltözéket viselő ifjú valami görög leánykát, esetleg az obligát pásztorleánykát biztatja arra, hogy rózsát mártogasson kelyhe borába, bizonytalán nem felel meg a korabeli hegyaljai ivási szokásoknak, nem is szólva arról, hogy valamely nemesi vagy akár nem nemesi ifjú hölgytől aligha várható el, s nehezen képzelhető, hogy mell-pántlikáját a lírai alany, jelen esetben Kazinczy hajába fonja. Az irodalmi stilizációnak azonban öntörvényei vannak, s egy így determinált ízlésnormatíva ezt a stilizált helyzetet érvényes esztétikai élménnyé avatja. Ugyanígy, természetesen következik a horatiusi alapélmény esztétikai hitelessége Berzsenyi átköltésében, amikor Flaccus aranylanttját emlegeti, s arra biztat, hogy „Gerjeszd a szelőt s tölts poharadba bort...”

Arról a folyamatról van tehát szó, amikor a spontán hangulat mint dalforrás megszűnik buzogni, a közvetlen rítusszerű dalolási szokások, tehát lényegében véve az archaikus-népies formák átadják helyüket a mindenkori irodalmi áramlatok esztétikailag tudatosult formaigényeinek. Az említett szituációk stilizáltsága, mondhatni „hellenizáltsága” összhangban van az uralkodó művészi eszményekkel, melyek egyébként a lírai kifejezés más tartományait is hasonlóképpen szabályozzák. A bor élvezete, annak mértéktartó és mértéktelen formái akkor válnak ismét vagy más módon költői tárgygyá, amikor megjelennek a stilizációt megszüntető műformák, illetőleg változnak az irodalmi ábrázolás módszerei. Közismert lévén, ezért nem óhajtok időzni Csokonainál, elegendő annyit megállapítanom, hogy nála több variánssal is találkozunk, az anakreóni dalok antik reminiscenciája, a Háfiz sírhalmja ünnepélyes vörös bora mellett a Dorottya travesztáló komikus eposzi hangneme és látásmódja megengedi, hogy a hétköznapi élet fintorogjon vissza csúfosan az antik emelkedettségre, s ez esetben a derekas ivászat férfias, s hazánkban korántsem ritka kedvtelése, sőt a katzenjammer fejfájós borongása sem marad rejtve előttünk.

A műforma fejlődésének a romantika a következő állomása. Ekkortájt mozgalmas tablókban, színes jelenetekben emelkedik lelkes üdvözlésre a borral tölt kehely, s cseng a pohár. Történelmi drámákban nagyurak üritik, köszöntők harsognak, életfilozófiák fogalmazódnak a megezenésítéstől függetlenül is áriát sugalló helyzetdalokban (Vörösmarty: Keserű pohár). Nem sorolnám tovább, csupán az öregedő Vörösmarty néhány sorára emlékeztetnék: „Fogytán van erszényed/ Fogytán van borod, / mire virradsz te még, / Szegény magyar költő”.

Ezek a komor, rezignált sorok annak a skálának egyik végpontját képezik, melynek ellenkező oldalán az ujjongó dalok helyezkednek el. A bordalok, vagy egyáltalán a bort motívumként alkalmazó költemények tematikai-hangulati sémája eszerint rendkívül kiterjedt, miként az az asszociatív képzetsor is, ami ide kapcsolódik. Ezeknek az asszociációknak köszönhető, hogy a borital, s egyáltalán az élvezetnek, a gondülésnek ez a neme metaforikus értelmet nyer. A mámoros állapot a kedély tarka villogása, az érzelmek felszabadítója, a szerelem érzésének elragadottsága, borongások, bánatok setét derengése, az erő és a bátorság diadalünnepe, hálaadás és köszöntés, komoly gondolatok emelkedett kifejezésének alkalma, a barátság és vonzalom kimondásának megnyugtató derűje, a tisztelgések, a fogadkozások, a nagy elszánások ünnepi pillanata.

Némi lendülettel hosszasan lehetne folytatni az attributumok felsorolását, s ugyanígy azoknak a szinte állandó jelzőknek számító fordulatoknak a számbavételét is, miszerint a bor olykor nektár (sok egyéb vers mellett a Himnuszban is), többnyire tüzes, rubintosan csillogó, aranylós stb., az ízekről és az állagról ezúttal nem is szólva. Az azonban mindenképpen elmondható, hogy esztétikailag a szép, a kellemes kategóriájába tartozik, mind konkrét megjelenését, élvezését, mind pedig átvitt, metaforikus értelmét tekintve. Az ivás önmagában, noha ez a borfogyasztás mennyiségileg túlnyomó részét teszi ki, ekkor még nem irodalmi tárgy. Az is megfigyelhető emellett, hogy az irodalom bármennyire is fontos kultúrtörténeti forrás, tárgyyszerű adalékokkal a bor előállítását, fajtáit és minőségét illetően, a szórványos megnevezéseken túl nem nagyon szolgál, bortanilag tehát hiányosnak és esetlegesnek mondható.

Ahhoz, hogy éppen e téren gazdagodjék, arra van szükség, hogy a bordal elveszítse rituális kötöttségeit, poétikai szabályozottságát. Ez a folyamat, mint az irodalom egyéb ágaiban is, e téren is mindinkább előrehalad. Az már a romantikát követő, ám azzal még némileg összefüggő periódusban, így például Petőfi esetében is megfigyelhető, hogy a történelmi, hazafias reminiszcenciák mellett („Bort a billikomba!”), mindinkább az ekkoriban tért hódító új dalforma, a helyzetdal kerül előtérbe. Ezekben a bor metaforikus jelentése teret veszít, a valóságos szórakozás és élvezet veszi át a helyét, az irodalmi-ábrázoló igyekezet pedig az illetén időtöltésben részt vevő személyre, figurára összpontosul. Inkább jellem- és állapotrajzok ezek („Hányadik a pohár?”), s céljuk a kedély szeszélyes hullámszásának, a gondolat csapongásának reális-kedélyes rajza.

Ezt az irányt, legalább is honi körülményeink között, táplálja a társasági élet szokásrendje, az anekdotatermő és -adomázó társasági miliő, melynek gazdag hagyatékát illetően hivatkozhatunk a Deák Ferenc személyéhez fűződő történetekre, mint például arra a derék borszakértő páterre, aki a rendház pincéjének tótumfaktuma. Egyszer kipróbálják a tudományát, s a borban verzátus férfiú behunyt szemmel sorolja, kóstolgtatván, mindegyiknek fajtáját és évjárátát, kivéve amikor ravaszul vizet nyújtanak át neki a pohárban. Ekkor hosszán s gondterhesen medítál, s röstellkedve vallja be: ezt a fajtát nem ismerem. Ilyen és ehhez hasonló történetek nagy számban találhatók, és tanulságuk arra figyelmeztet, hogy témánk terepe az eddig uralkodó verses formák tartományából fokozatosan a próza területére helyeződik át. Az életkép, a helyzet- és jellemfestés, a különös figurák bemutatásának igénye egyébként is e téren érvényesülhet a legváltozatosabb módon.

Elmondható tehát, hogy a bordal szabályozott formai hagyatéka, amelyet például Vörösmarty még arra is alkalmasnak tartott, hogy rettenetes látomását A vén cigányban általa fejezze ki, az új lírai irányok más típusú alkotásrendszerében részben más változatoknak adja át a helyét, másrészt pedig a tárgyi világ egyik önmagában is jelentős tényeként, a szokásrend elemeként kap szerepet. Ezért nehéz, szinte lehetetlen nyomon követni előfordulását, amennyiben nem motívumszótárt akarunk készíteni, egy ilyen lista azonban — noha a szaktudomány bizonyosan illyesminek is örülne — a boritalt megfosztaná mindenféle emelkedett és kedélyes képzetétől, íze és zamata emlékeitől, s mindefajta mámort nélkülözne. Egy téma persze megmaradna: az alkotás, az irodalmi élet, az összejövetelek, a barátságok világa, a kocsmák, kiváltképpen az irodalmi kocsmák hangulatos színtere, amely utóbbiban szeszés gőzök, színes kódok, harsogások és mormogások közepette eszmék születtek és felejtődtek el, vélemények cserélődtek és keveredtek össze. Az irodalmi társaséletnek ezek a terei a kultúrtörténet inkább realiztikusnak mondható, ám kétségekívül színes fejezetei közé tartoznak. Méltán ékesíti emléktábla annak az épületnek a falát, amelyben egykor a Három Holló elnevezésű intézmény fogadta falai közé Ady Endrét és barátait, vitázó társait.

Egyelőre elégedjünk meg azzal a megállapítással, miszerint az irodalmi alkotásnak van egy jellegzetes miliője, amely az életmód és az életforma koordinátaiban helyezhető el. Úgy is fogalmazhatnók, hogy a nagyvárosi élet, az irodalom és a sajtó szoros összefonódásából adódó, sok tekintetben önpusztító életvitel egy olyan mentalitást hoz létre, melynek következtében az ihlető ital sajátos tárgyként jelenik meg előttünk. Nem mintha e jelenségnek nem lennének előzményei. A borital dicsérete közkeletű téma, csakúgy mint az ide kapcsolódó járulékos elemek, így a szőlő, a szüret dekoratív és mozgalmos képei. Amiről most kell hogy szó essék, az megint csak egy általánosabb, a dolgok szemléletére kiható meghatározottság. A romantikus életképektől, a couleur locale színes tárgyiasságától abban különbözik, hogy a környezet, s dolgok, jelenségek és a tárgyak nem valaminek a jellemzéséül vannak jelen, hanem mintegy önmagukban, érzékiségükben jelennek meg.

A szecesszió, az impresszionizmus világára gondolok, arra a sajátságos látásmódra, amely a színek és benyomások új miliójében gyönyörködik, sőt kiterjeszti figyelmét az érzékek minden tartományára. Ezt a jelenséget a mi irodalmunkban a legjellegzetesebb — s ugyanakkor sok vonatkozásban egyedülálló — módon Krúdy Gyula művészete testesíti meg. A hangulatos kuriózumok nyomán haladva észleléseink mélyvilágába hatol, ennek pedig napi örömeink és bánataink a fő szereplői. A mindennapiság sejtelmes költészete ez, melyben lelkünk magaslataira emelkedik az, amit a hagyományos poézis fizikai létünk költészetidegen tartományában helyez el. A táplálkozás gyönyöreit nem csak dicséri, ezt az irodalom, amúgy mellékesen megtette már, hanem részletezi is, majdnem olyan módon, ahogy régebben a természet szépségeit volt szokás minúciózusan számba venni. Nála azonban a melankolikus őszi tájak, a nehéz függönyök, az ódon utcák, a női főkötők mellé odasorakoznak a dologi világ átlelkesített reprezentánsai. Teljes leltárt készíteni reménytelen, válasszunk ki egy tételt, ez pedig legyen a bor természetrajza.

Ha kezünkbe vesszük pl. a Hét bagoly c. regényét, értesülhetünk a budai hegyek piros boráról, a Sashegy nedvéről, a filoxéra előtti boldog időkről, s azon átváltozásról, mely az írói honoráriumok borra történő átlényegülésében nyilvánul meg. Nem kevésbé tanulságos arra a véget nem érő beszélgetésre emlékeztetni, amely A Boldogult úrfikoromban című regényben kanyarog, méltó helyen, a Bécs városához címzett vendéglőben. Szó esik az szeszélyes társalgás folyamán a vasúti étkezőkocsikban felszolgált borokról, ama kis palackokról, melyeknek karcsú nyakán akkor még a vörös szín jelezte a fehér, s a zöld szín a vörösbort. E borok oly jó minőségűek, hogy veszélyeztetik a közönséges boltokban árusított italok hírnevét. Olyannyira, hogy a Tisztelt Házban interpelláció hangzik el, s megbízatik egy a bor termeltetésében és fogyasztásában egyként járatos képviselő szakvélemény formálására. Bár lehetnének manapság is ilyen jelenetek tanúi. A bor ügyében verzátus férfiú megkóstolván a tárgyi bizonyítékot a következő ítéletet mondja ki: „A bornál borabb.”

Ehhez mérhető tömör jellemzést a borról sem a magyar, sem a világirodalomban nem találunk.